

İNSANİ GELİŞME VE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ: BAZI AFRİKA ÜLKELERİ ÜZERİNE BİR UYGULAMA¹

Ekrem ERDEM², Bekir ÇELİK³

Geliş: 30.11.2018 / Kabul: 06.04.2019

DOI: 10.29029/busbed.490667

Öz

Bu çalışmada, Afrika kıtasında bulunan 52 ülke arasından verilerin elverişlilik durumuna göre seçilen 33 Afrika ülkesinin, 1995-2014 yıllarına ait verilerinden yararlanılarak insani gelişme ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki incelenmiştir. Çalışmamızda; insani gelişme endeksi bağımlı değişken, eğitim harcamaları, kişi başına düşen sağlık harcamaları ve GSYH ise bağımsız değişkenler olarak seçilmiştir. Analiz kısmında öncelikle serilerin yatay kesit bağımlılıkları incelenmiştir. Daha sonra panel durağanlık testleri kullanılarak serilerin durağanlık seviyeleri test edilmiştir. Seriler durağan hale geldikten sonra, panel ARDL kısa dönem analizi sonucunda insani gelişme ile gelir değişkeni arasında pozitif ve anlamlı ilişki tespit edilmiştir. Fakat insani gelişme ve eğitim değişkeni arasındaki ilişki negatif ve anlamlı bulunmuştur. İnsani gelişme ve sağlık değişkeni arasındaki ilişkinin ise pozitif fakat istatistiksel olarak anlamsız olduğu belirlenmiştir. Kısa dönem analiz sonuçlarının aksine uzun dönem ARDL sonuçlarına göre insani gelişme ve gelir değişkeni arasındaki ilişki negatif ve istatistiksel olarak anlamlı, insani gelişme

- 1 Bu çalışma Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı'nda Prof. Dr. Ekrem ERDEM danışmanlığında Bekir ÇELİK tarafından "İnsani Gelişme ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Afrika Ülkeleri Üzerine Bir Uygulama" ismiyle tamamlanarak 06.06.2015 tarihinde savunulan yüksek lisans tezinden türetilmiştir.
- 2 Prof. Dr., Erciyes Üniversitesi, İ.İ.B.F., İktisat Bölümü, eerdem@erciyes.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5876-8747>.
- 3 Arş. Gör., Nuh Naci Yazgan Üniversitesi, İ.İ.B.F., İktisat Bölümü, bcelik@nny.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6345-4064>.

ile hem eğitim hem de sağlık değişkenleri arasındaki ilişki ise pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı oldukları tespit edilmiştir. Dumitrescu-Hurlin panel nedensellik testi sonuçlarına göre insani gelişme ile gelir, sağlık ve eğitim değişkenlerinin %5 anlamlılık düzeyinde karşılıklı olarak birbirlerinin nedeni olduğu tespit edilmiştir. Bütün bu sonuçlardan hareketle teorinin de öngördüğü gibi Afrika ülkeleri için ekonomik büyümeyi açıklamada sadece gelir değişkenin göz önünde bulundurulmasının yeterli olmadığı buna ilave olarak eğitim ve sağlık değişkenlerinin de hesaba katılmasının doğru olacağı tespit edilmiştir. Politika yapıcılar ekonomik büyüme ve kalkınma planları yaparken etki gücünü göz önünde bulundurarak kısa dönemde gelir değişkenini, uzun dönemde ise eğitim değişkenini temel alan politikaları devreye sokmalıdır.

Anahtar Kelimeler: İnsani Gelişme, Ekonomik Büyüme, Afrika, Panel ARDL, Dumitrescu-Hurlin Panel Nedensellik Testi.

THE RELATIONSHIP BETWEEN HUMAN DEVELOPMENT AND ECONOMIC GROWTH: AN APPLICATION ON SOME AFRICAN COUNTRIES

Abstract

This study examined the relationship between human development and economic growth by using data from the 1995 to 2014 years of the 33 African countries selected according to the availability of data from 52 countries in the African continent. In our study; human development index was selected as the dependent variable, education expenditure, health expenditure per capita and GDP were selected as independent variables. In the analysis section, primarily cross-sectional dependence of series was examined. Then, stationary levels of series were tested by using panel stationary tests. After the series became stationary, as a result of panel ARDL short-run analysis a positive and significant relationship was detected between human development and income variables. But the relationship between human development and education variables was found to be negative and significant. However, the relationship between human development and health variables has been identified to be positive but not statistically significant. In contrast to the results of the short run analysis, according to long-run ARDL results, the relationship between human development and income variables was negative and statistically significant, the relationship between human development with both education and health variables were found to be positive and statistically significant. According to Dumitrescu-Hurlin panel causality test results, human development and income, health and education were found to be mutually

interrelated at the 5% significance level. Based on these results, as also predicted by theory, it was determined that not only income variable but also education and health variables should be considered in explaining economic growth for African countries. While policymakers are making economic growth and development plans, they should implement the policies based on the income variable in the short run and the education variable in the long run with regard to the power of influence.

Keywords: *Human Development, Economic Growth, Africa, Panel ARDL, Dumitrescu-Hurlin Panel Causality Test.*

Giriş

Ekonomik büyüme, reel gayri safi yurtiçi hasılanın (GSYH) zaman içerisinde sürekli olarak artması durumudur. Ekonomik büyüme konusu, iktisat biliminin en temel konularından biridir. İkinci Dünya Savaşından sonra ülkeler, kalkınma hedefini gerçekleştirmek için büyüme odaklı bir anlayışa yönelmişlerdir. Bu dönem sonrasında kalkınmışlık düzeyinin ölçülmesinde gösterge olarak sadece milli gelir kabul edilmekteydi. Ancak 1970 sonrası dönemde ülkeler ekonomik büyümelerini gerçekleştirmelerine rağmen, insanların yaşam standartlarında herhangi bir ilerleme kaydedilememiştir. Bu nedenle, 1990'lı yıllardan itibaren toplumların kalkınma düzeylerini sadece gelir bazlı açıklamanın doğru olmadığı, ekonomik büyümenin insan odaklı gerçekleşmesi gerektiği dünya genelinde savunulan bir görüş haline gelmiştir.

Büyüme, beşeri, sosyal, kültürel ve çevresel boyutlarıyla yeniden açıklama ihtiyacı; fakirliğin azalması, beslenme, barınma, sağlık ve korunma gibi gereksinimlerin karşılanması insani değerlere daha çok önem verilmesi, insan ile yaşam kalitesinin yükselmesi ve sosyal seçeneklerinin artırılması konularını ele alan yeni bir yaklaşımın ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Gelirin yanı sıra, kaliteli bir bilgi düzeyini, sağlıklı ve uzun bir yaşamı hedef alan bu çok yönlü yaklaşımın adı insani gelişme olmuştur.

Ülkelerin gelişme düzeylerinin belirlenmesinde insani gelişme ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin araştırılması önem kazanmıştır. Bu nedenle, küreselleşen dünyada beşeri ve fiziki sermayesi dolayısıyla dikkatleri üzerine çeken bir coğrafya olduğu için, Afrika ülkeleri özelinde bu ilişkinin incelenmesi çalışmanın konusunu oluşturmaktadır.

İnsani gelişme ile ekonomik büyüme arasında bir ilişkinin var olduğu bazı çalışmalarda tespit edildiyse de bu ilişkinin nasıl ve ne boyutlarda olduğu tam olarak açıklanamamış değildir. İnsani gelişmenin alt göstergeleri olan gelir, eğitim ve sağlık göstergelerinin her birinin ekonomik büyümeye nasıl bir katkı sağladığı da

ayrıca merak konusudur. Bu anlamda çalışmanın temel amacı, insani gelişmenin ekonomik büyümeyle olan ilişkisini incelemektir. Ayrıca, Afrika ülkelerinin bu konuda önemli kanıtlara sahip olduğu düşünüldüğünde, bu ülkelerden elde edilen veriler yardımıyla bu ilişkinin ampirik olarak analiz edilmesi de çalışmanın ikincil amacını teşkil etmektedir.

Çalışmada önce, ekonomik büyüme ve insani gelişme konuları kavramsal çerçevede ayrı ayrı ele alınacak, ardından aralarındaki ilişkinin teorik alt yapısı ve ilgili literatür çalışması yer alacaktır. Çalışmanın yöntem ve analiz kısmı olan dördüncü bölümünde, 33 Afrika ülkesinin insani gelişme ve ekonomik büyüme ilişkisi, 1995-2014 dönemi verilerinden yararlanılarak analiz edilecektir.

1. Kavramsal Tanım ve Açıklamalar

1.1. Ekonomik Büyüme

Ekonomik büyüme, bir ülkenin genellikle bir yıl içerisinde GSYH'sinde görülen ve sayısal olarak ölçülebilen reel artışlar olarak tanımlanabilir. Ekonomik büyüme, ülke vatandaşlarının yaşam standartlarının sürekli olarak artırmasının en temel koşulu olduğu için, ülkelerin makroekonomik hedeflerinin başında gelir. Ancak, büyüme oranları her ülke için farklılık göstermektedir. Bunun nedeni, büyümenin temel belirleyicileri olan faktör bileşenlerinin ülkeler arasındaki dağılımlarının değişkenlik göstermesidir. Bu faktörler; fiziksel sermaye, iş gücü, beşerî sermaye, doğal kaynaklar, teknoloji, girişimcilik, kurumsal yapı, hükümet, vb. şekilde sıralanabilir.

Bunların her birinin normal koşullarda ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkilemesi beklenir. Ancak, hem fiziksel miktarları itibarıyla birbirlerinden bağımsız olarak tek başlarına büyümeye katkıları hem de verimlilikleri arttıramadığında büyüme üzerindeki nitel katkıları sınırlı kalmaktadır. Örneğin, Nijerya tüm petrol zenginliğine rağmen günümüzdeki kişi başına düşen GSMH oranı 1960 yılında bağımsızlığını ilan ettiği yıldan daha yüksek değildir. Yalnız Nijerya'da değil, 1965 ile 1998 yılları arasında İran ve Venezuela'da kişi başına GSMH artışı yılda ortalama %(-1), Libya'da %(-2), Irak ve Kuveyt'te %(-3) ve Katar'da %(-6) olarak gerçekleşmiştir. Doğu Asya'da az sayıda hammaddeye sahip ülkeler, (Hong Kong, Singapur, Güney Kore ve Tayvan) kaynak zengini olan ülkelere (Endonezya, Malezya ve Tayland) göre daha iyi ekonomik büyüme performansı sergilemişlerdir (Gylfason, 2001: 848).

O nedenle, ülkelerin teknolojik gelişme ve beşerî sermaye konularında gösterdikleri ilerleme, üretim faktörlerinin büyümeye katkısının daha yüksek olmasını sağlayacaktır. Buna ilave olarak, ülkeler evrensel anlamda hukukun üstünlüğüne ve adalet anlayışına, kurumsallaşmış rekabetçi piyasa ekonomisine ve demokratik

siyasi olgunluğa doğru mesafe kat ettikçe, büyüme süreçlerinin daha sürdürülebilir hale gelmesi mümkün olacaktır.

1.2. İnsani Gelişme

Uzun yıllar boyunca kalkınma kavramı ekonomik büyüme ile özdeşleştirilmiştir. 1970'lere kadar, kalkınma milli gelir artışı ile ölçülmekte ve sanayileşmeye dayalı ekonomik büyüme olarak tanımlanmaktaydı. Bu bağlamda GSMH (Gayri Safi Milli Hasıla), ekonomik durumu en iyi ölçen gösterge olması, ülkelerin karşılaştırılmasına ve gelirlerine göre sınıflandırılmasına uygun olması nedeniyle uzun süre kullanılan bir sayısal gösterge olmuştur.

Kalkınma ve ekonomik büyümeyi özdeşleştiren bu yaklaşıma dönük eleştiriler, ekonomik büyümenin yoksulluğu yeterince azaltmadığı ve ortaya çıkan çeşitli toplumsal sorunların çözümüne yeterli katkıyı sağlamadığı görüşünü savunmuşlardır. 1970'li yıllarda hızlı ekonomik büyüme sergileyen birtakım ülkelerin siyasi istikrarsızlık, yükselen işsizlik oranları ve gelir dağılımında adaletsizlik gibi sorunlarla karşılaştıkları gözlemlendi. Bunlara ek olarak 1980'li yıllarda Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Dünya Bankasının (DB) gözetiminde, gelişmekte olan ülkelerin çoğunda uygulanan yapısal uyum reformlarının insani bedelleri de oldukça ağır olmuştur. Yaşanan bu olumsuzluklar, ekonomik kalkınma modellerinin doğası, niteliği ve sonuçlarına ilişkin tereddütlerin oluşmasına zemin hazırladı. Ekonomik büyüme performansı yüksek olan bazı ülkelerde, suç oranları ve çevre kirliliği gibi konularda olumsuz gelişmeler yaşanmasına rağmen, geliri o ülkelere göre daha düşük seviyede olan diğer ülkelerin insani refah seviyesi bakımından daha iyi bir konumda olmaları oldukça dikkat çekici bir durumdur. Bu sonuçlardan hareketle, uluslararası topluluk 1980'li yıllarda, sadece gelir düzeyinin artırılması ya da ekonomik büyüme oranlarında bir artış sağlanmasıyla yoksulluktan kurtulmanın veya yaşam kalitesini artırmanın mümkün olmayacağını ifade etmişlerdi (Haq, 1995: 3).

Dönem içerisinde ulaşılan yüksek büyüme oranlarının sosyal refahı artırma konusunda yetersiz kalmasının görülmesiyle beraber, geleneksel ekonomik gelişme düşüncesinin de sınırlarına ulaştığı anlaşılmıştır. Geleneksel ekonomik gelişme düşüncesindeki sınırlamalar, ekonomik büyümeye yönelik araçların seçiminden kaynaklı değil, ekonomik büyümenin kendisinin gelişmenin diğer bazı amaçlarına ulaşmasının aracı olduğu sonucunun tam olarak anlaşılmasından kaynaklanmaktadır. Bu durum, doğal olarak gelişme konusuna bakış açısını önemli ölçüde değiştirmiştir. İşsizlik, yoksulluk, temel gereksinimlerin karşılanması, gelir dağılımı gibi önceden önem arz etmeyen konuların üzerinde daha fazla durulmaya başlanmıştır. Böylece gelişmenin sadece ekonomik bir olguyu değil, toplumsal ve insani bir olguyu da kapsadığı anlaşılmıştır.

İnsani gelişme kavramı Nobel ödüllü iktisatçı Amartya Sen'in yapabilirlik yaklaşımından ilham almaktadır. Sen'in yapabilirlik yaklaşımı sayesinde yoksulluk ve kalkınma kavramlarına yeni bir bakış açısı kazandırılmıştır. Sen'e göre tüm faaliyetlerin nihai amacı bireylerdir ve kalkınma bireylerin başarıları, özgürlükleri ve yapabilirlikleri üzerine kurulmalıdır. Önemli olan nokta bireylerin edindikleri mallar ya da gelirleri değil, içinde yaşadığı hayatlarıdır (Anand ve Sen, 1994: 1). Sen'in bu yaklaşımına göre gelişme, bireylerin yapabileceği veya olabileceklerinin sayısının artması durumudur. Sağlıklı olmak, iyi beslenmek, bilgili olmak ve toplum içerisinde yer almak, bu yapılabilecekler ve olunabileceklere örnek gösterilebilir. Sen'in bu bakış açısıyla gelişme, kavram olarak bireylerin yapabilecekleri şeylerin önündeki engellerin kaldırılması anlamı taşımaktadır (Fukuda-Par, 2003: 302).

UNDP, Amartya Sen'in 1980'li yıllarda geliştirmiş olduğu insan endeksli kalkınma modelinden yararlanarak, ekonomik kalkınma anlayışına tepkilerin yoğun olduğu bu dönemde bu alanda yapılan çalışmalardan en önemlisi sayılabilecek İnsani Gelişme Raporunu (İGR) yayınlamıştır. İlk olarak 1990 yılında, tanınmış iktisatçı ve aynı zamanda Pakistan maliye bakanı olan Mahbub-ul Haq önderliğindeki bir ekip tarafından hazırlanan bu raporda insani gelişme şu şekilde tanımlanmıştır:

“İnsani gelişme, insanların seçeneklerini artırma sürecidir. En önemli olanlar; uzun ve sağlıklı bir yaşam sürmek, eğitilmiş olmak ve iyi bir yaşam standartına sahip olabilmektir. İlave seçenekler, siyasal özgürlük, koruma altında insan hakları ve Adam Smith'in toplumda diğerlerine utanmadan karışabilme yeteneği olarak açıkladığı öz saygıyı içerir” (UNDP, 1990: 10).

Tanımdan da anlaşılacağı gibi, insani gelişme ekonomik gelişmenin ötesinde bir anlama sahiptir. Toplumların hayat standartlarının çağdaş dünyanın hayat standartlarına yükseltilmesini temel ilke edinen insani gelişme, bireylerin ölemlerindeki fırsatların zenginleştirilmesi ve kapasitelerinin artırılması yoluyla hayatlarını değer verdikleri şekilde yaşayabilme imkânına sahip oldukları süreç olarak tanımlanmaktadır (Uygur ve Yıldırım, 2011: 31). İnsani gelişme süreci, insanların kapasitelerinin en uygun şekilde geliştirilmesi ve geliştirilen kapasitenin ekonomik, sosyal, siyasal ve kültürel alanlarda en verimli şekilde kullanılmasını amaçlamaktadır (UNDP, 2005: 17).

Özetle, insani gelişme, tüm bireylerin yaşam kalitesindeki iyileşme sürecidir. Gelişmenin açıklanmasında temel önem arz eden üç durum mevcuttur. Bunlardan birincisi, bireylerin yaşam standartlarının iyileştirilmesidir ki, bu durum onların gelir düzeylerinin artması ve yiyecek tüketimlerinin, sağlık hizmetlerinin, eğitim durumlarının ve diğer koşullarının, ekonomik büyüme ile beraber iyileşmesidir. Diğer bir konu, sosyal, kültürel, politik kurumlar, ekonomik sistemler ve ensti-

tülerin yapılanması ile beraber bireylerin kendine olan güvenlerinin ve bireylere verilen değerlerin artmasıdır. Üçüncü konu ise, bireylerin seçeneklerinin genişletilmesiyle birlikte özgürlük alanlarının artması ve tüketilen mal ve hizmet çeşitliliğinin artması durumudur (Todaro ve Smith, 2012: 22).

1.2.1. İnsani Gelişme Raporu ve İnsani Gelişme Endeksi

İnsani gelişme raporu, UNDP'nin çalışmaları neticesinde, Amartya Sen'in görüşlerinden yararlanılarak, Mahbub-ul Haq önderliğindeki bir ekip tarafından ilk olarak 1990 yılında yayınlanmış ve bugüne kadar da her yıl yayınlanmaya devam etmektedir. İGR, genel olarak dezavantajların ortadan kaldırılması ve zahmete değer yaşama önderlik eden fırsatların ortaya çıkarılmasıyla ilgilidir. Başından itibaren, raporlarda yoksulluk ve yoksunluğa özel önem vermişlerdir. Buna ilave olarak, kısıtlanmış yaşamların ve sefaletlerin en kötü görünümüleri ile ilgili değişik tablo ve yorumlarla geniş ölçüde bilgiler sunmaya çalışmışlardır (Anand ve Sen, 1997: 2).

Bu raporların yayınlanmasının temel amacı, ulusal ve küresel kalkınma politikalarının merkezine insanı koymanın gerekliliği ve bireylerin yaşam kalitesinin artırılması konularında uluslararası toplumun daha fazla dikkatini çekmektir. Son dönemlerde yayınlanan İGR incelendiğinde bu amaçlara ilave olarak; hükümetler, sivil toplum kuruluşları, akademik çevreler ve medya kuruluşları tarafından kalkınma planlarının hazırlanması, ülkelerin kalkınma seviyelerinin karşılaştırılması ve özellikle insani gelişme kavramının ne denli önemli olduğu konusunun vurgulaması gibi farklı amaçlar doğrultusunda da oldukça yaygın bir şekilde kullanıldığı görülmektedir. UNDP tarafından hazırlanan bu raporlarda, insani gelişme kavramını tanımlarken kişi başına düşen gelir düzeyini hesaba katan tanımların ötesinde; insana tahsis edilen kaynakların verimliliği, insanı insan yapan özgürlük, kişilik gibi değerler, yoksulluk, insanın temel ihtiyaçlarına ulaşabilme seviyesi gibi kavramlara da yer verilmektedir. Bu tanımlama yoluyla raporlarda kalkınma kavramı içerisinde yer alan insanın rolünü de incelemeye çalışmaktadırlar. İGR yayınlanmaya başladığı 1990 yılından bugüne, gelişme ve yoksulluk konusundaki insan odaklı yaklaşımları ile bu alanda önemli bir katkı sağlamış, anlayış ve tartışmaların zenginleşmesinde oldukça etkili olmuştur.

Ekonomik büyüme ve yoksulluğun yok edilmesi arasındaki ilişkiyi açıklamak için UNDP, 1990 yılında yayınlanan İGR'de Haq tarafından geliştirilen insani ilerlemeyi ölçen ve daha kapsamlı bir ölçüt olan bir endeksi tanıttı. Bu tarihten itibaren UNDP tarafından kullanılmaya başlanan insani gelişme endeksi, 1990 yılından sonra her yıl çıkarılmaya devam eden İGR'de ülkelerin insani gelişme değerlerinin ölçülmesinde ve karşılaştırılmasında kullanılmıştır. İGE, tüm ülkelerde verilerin kolay elde edilebilirliği ve temel ihtiyaçları temsil etmeleri nedeniyle üç alt endeksin yardımıyla oluşturulmaktadır. İnsani gelişme endeksini oluşturan boyutlar şunlardır:

Birinci boyutu, doğumda yaşam beklentisi ile ölçülen uzun ve sağlıklı bir yaşam (Sağlık Endeksi),

İkinci boyutu, ortalama ve beklenen okullaşma yılları ile ölçülen bilgi boyutu (Eğitim Endeksi),

Üçüncü boyutu ise, satın alma gücü paritesine (ülkelerarası nispi fiyat farklılıklarını yansıtan döviz kuru) göre hesaplanan kişi başına düşen GSMH rakamları kullanılarak ölçülen yaşam standardıdır (Gelir Endeksi) (UNDP, 2010: 215).

İGR’de insani gelişme endeks değerlerinin hesaplanmasında zaman zaman formül değişikliğine gidilmiştir. 1990 yılından başlayarak sırasıyla 1991, 1994, 1995, 1999, 2005 ve son olarak 2010 yılında olmak üzere İGE değerinin hesaplanmasında değişiklikler yapılmıştır. 2010 yılında yapılan son değişiklik ile insani gelişme endeksi aşağıdaki formül ile hesaplanmıştır.

$$\text{İGE} = \text{Sağlık Endeksi}^{\frac{1}{3}} * \text{Eğitim Endeksi}^{\frac{1}{3}} * \text{Gelir Endeksi}^{\frac{1}{3}}$$

İGE sıfır ile bir arasında değer almaktadır. Endeks değerinin bire yakın olması arzulanan durumdur ve ülkenin en üst seviyede bir insani gelişme sağladığının göstergesidir. Elde edilen insani gelişme endeks değerlerine göre ülkeler dört kategoride incelenmektedir:

Endeks değeri 0.550’den az olan ülkeler, “Düşük İnsani Gelişmişlik (DİG)” gurubu olarak adlandırılmaktadır.

Endeks değeri 0.550 – 0.699 aralığında olan ülkeler, “Orta İnsani Gelişmişlik (OİG)” grubu olarak adlandırılmaktadır.

Endeks değeri 0.700 – 0.799 aralığında olan ülkeler, “Yüksek İnsani Gelişmişlik (YİG)” gurubu olarak adlandırılmaktadır.

Endeks değeri 0.800 ve üzerinde olan ülkeler “Çok Yüksek İnsani Gelişmişlik (ÇYİG)” grubu olarak adlandırılmaktadır (UNDP, 2014: 156).

İGE Sıra	Ülkeler	İGE (2013)	Doğuşta Yaşam Beklentisi (%)	Ortalama Okullaşma Yılı	Beklenen Okullaşma Yılı	Kişi Başına Düşen GSMH (SGP \$ - 2011)
1	Norveç	0.944	81.5	12.6	17.6	63,909
2	Avustralya	0.933	82.5	12.8	19.9	41,524
3	İsviçre	0.917	82.6	12.2	15.7	53,762
31	Katar	0.851	78.4	9.1	13.8	119,029
69	Türkiye	0.759	75.3	7.6	14.4	18,391
118	G. Afrika	0.658	56.9	9.9	13.1	11,788

Tablo 1. Seçilmiş Ülkelerin Endeks ve Alt Endeks Değerleri
Kaynak: UNDP, İGR 2014 verileri kullanılarak hazırlanmıştır.

Tablo 1 incelendiğinde, satın alma gücü paritesine göre kişi başına düşen GSMH 119,029\$ olan Katar insani gelişme sıralamasında, SGP'e göre kişi başına düşen GSMH 63,909\$ olan Norveç'in çok gerisinde kalarak 31. sırada yer almaktadır. Aynı durum Katar-Avustralya örneği için de geçerlidir. SGP'e göre kişi başına düşen GSMH Avustralya için 41,524\$ olmasına rağmen, İGE sıralamasında Katar'ın çok üzerinde ikinci sırada yer almıştır. Yine Avustralya-İsviçre örneğine bakıldığında, İsviçre GSMH ve doğu'da yaşam beklentisi bakımından Avustralya'dan üstün olmasına rağmen, eğitim endeksinin alt değişkenleri olan ortalama okullaşma yılı ve beklenen okullaşma yılı bakımından daha düşük seviyede olduğu için, insani gelişme bakımından Avustralya'nın altında üçüncü sırada yer almaktadır. Bu sonuçlardan anlaşılacağı üzere, insani gelişme göstergesi olarak GSMH (gelir endeksi) önemli bir etkidir, fakat insani gelişme düzeyinde diğer faktörlerin de (eğitim endeksi ve sağlık endeksi) bir o kadar önemi vardır.

Tablo 2. 1980-2010 Dönemi İçin 10'ar Yıllık Arayla En Düşük İGE'ye Sahip Ülkeler

1980 Yılında En Düşük İGE'ye Sahip 5 Ülke	1990 Yılında En Düşük İGE'ye Sahip 5 Ülke
Nijer (0.191) Mali (0.208) Burundi (0.230) Afganistan (0.230) Mozambik (0.246)	Mozambik (0.216) Nijer (0.218) Mali (0.232) Sierra Leone (0.263) Malavi (0.283)
2000 Yılında En Düşük İGE'ye Sahip 5 Ülke	2010 Yılında En Düşük İGE'ye Sahip 5 Ülke
Nijer (0.262) D. Kongo Cumhuriyeti (0.274) Etiyopya (0.284) Mozambik (0.285) Burundi (0.290)	D. Kongo Cumhuriyeti (0.319) Nijer (0.323) Çad (0.349) Sierra Leone (0.353) Orta Afrika Cumhuriyeti (0.355)

Kaynak: UNDP, İGR 2014 verileri kullanılarak hazırlanmıştır.

Tablo 2'de görüldüğü gibi, Afganistan haricinde bütün ülkeler (Nijer, Mali, Burundi, Mozambik, Sierra Leone, Malavi, Demokratik Kongo Cumhuriyeti, Etiyopya, Çad ve Orta Afrika Cumhuriyeti) Afrika kıtasındadır. 2014 yılına ait İGR raporları incelendiğinde DİG gurubunda yer alan 43 ülkeden 35 tanesi Afrika ülkesidir. Söz konusu ülkelerin pek çoğunda görülen hızlı nüfus artışı insani gelişmede gerilemelerinin temel sebeplerinden biri olmuştur. Ülkelerin nüfusu artarken ekonomik büyüme, eğitim yatırımları, sağlık hizmetleri aynı hızda artmamış ya da ihtiyacı karşılayacak düzeye gelememiştir. Bazı ülkelerde ise, ekonomilerindeki durgunluk veya diğer nedenlerden (iç isyanlar, savaşlar, yolsuzluklar,

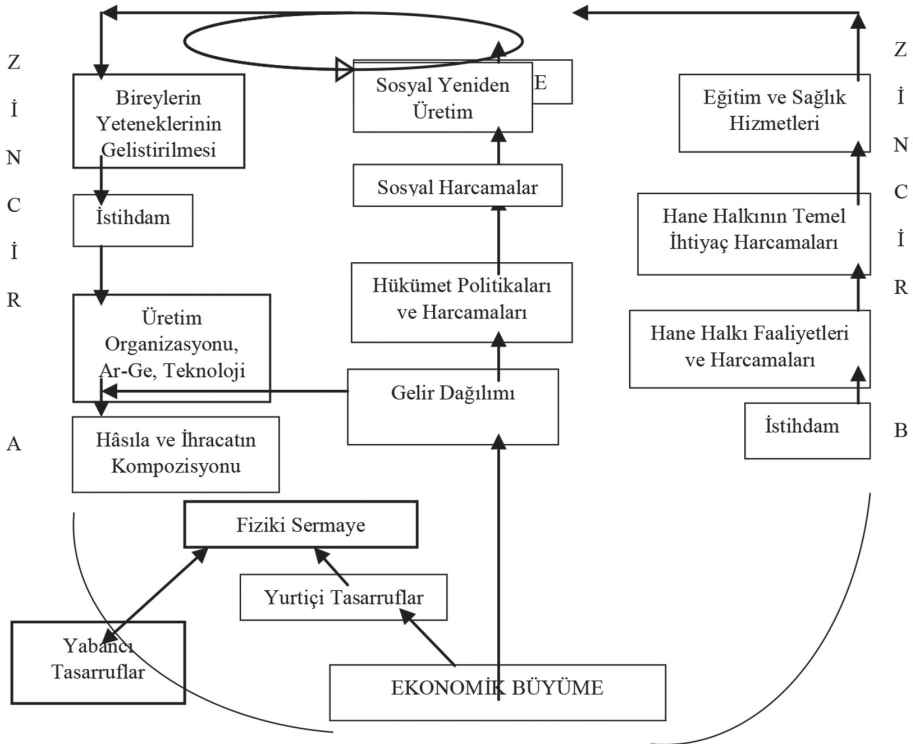
vb.) dolayı, insani gelişmedeki ilerleme sekteye uğramıştır. Bütün olumsuzluklara rağmen, Tablo 2 incelendiğinde en düşük insani gelişme endeksine sahip ülkelerin İGE değerleri yıllar itibariyle artış göstermiştir. Örneğin, Nijer'in 1980 yılında İGE değeri (0.191) iken 2010 yılına bakıldığında (0.323)'e çıktığı görülmektedir. İGE'nin sıfır ve bir aralığında değer aldığı düşünüldüğünde, son sıralarda yer almasına rağmen Nijer'in insani gelişme alanında bir ilerleme kaydettiği söylenebilir.

Ekonomik büyüme ile insani gelişme kavramlarının temel çıkış noktası aynı olsa da tanımlanmalarında farklılıklar mevcuttur. Ekonomik büyüme sadece gelirin artırılması konusuna odaklanırken, insani gelişme bireye yönelik ekonomik, sosyal, kültürel ve politik tercihlerin artırılmasına odaklanır. Birçok bireysel tercih ekonomik büyümenin uzağında olmasına rağmen, insani gelişmenin ana konuları arasında yer alır. Örneğin; bilgi, sağlık, fiziksel olarak temiz bir çevre, politik özgürlük, hayattaki basit zevkler, vb. konuların hiçbiri tek başına veya tamamen gelire bağlı parametreler değildir ve bu nedenle doğrudan ekonomik büyümenin konuları arasında yer almaz, fakat insani gelişmenin vazgeçilmez konularıdır.

Son dönemde yapılan teorik ve ampirik çalışmaların sonuçlarında yer verildiği gibi, ekonomik büyüme ile insani gelişme arasında iki yönlü pozitif bir ilişki göze çarpmaktadır. Teorik olarak insani gelişme ve ekonomik büyüme ilişkisi; yüksek insani gelişme düzeyinden kaynaklanan dışsallıklar yardımıyla yatırımların verimlilik düzeyinin artacağı ve bu durumun ekonomik büyümeye katkı sağlayacağı, ekonomik büyümeyle sağlanacak gelir düzeyindeki artışlar ile de yeniden insani gelişme düzeyinde bir artış yaşanacağı şeklindedir. Başka bir deyişle, insani gelişme seviyesi yüksek olan ülkelerin ekonomik büyüme hızları da yüksek olacaktır. Yüksek büyüme hızından kaynaklanan gelir artışı ile de bu ülkelerin yapmış oldukları sağlık, eğitim vb. harcamaları artacaktır. Artan harcamalar yoluyla ülkelerin insani gelişme düzeyleri daha yüksek noktalara ulaşacaktır. Bu gelişmelere ilave olarak, ekonomik büyüme ile birlikte insani gelişme endeksinin alt endeksleri olan eğitim ve sağlık koşullarında yaşanacak olan iyileşmenin yeniden ekonomik büyüme üzerinde olumlu bir etkisi olacaktır. Aksi durumda ise, insani gelişme seviyesi düşük olan ülkelerde, yatırımların verimliliği ve ekonomik büyüme hızı da bu duruma paralel olarak düşük olacaktır. Ekonomik büyüme hızının düşük olması nedeniyle eğitim ve sağlık harcamalarına aktarılan kaynak miktarı da benzer şekilde azalacaktır. İnsani gelişme göstergelerinde yaşanacak olan bu azalma ile yine insani gelişme düzeyi de giderek azalacaktır. Şekil 1'de bu iki yönlü (Zincir A ve Zincir B) ilişki gösterilmektedir.

İnsani gelişme ve ekonomik büyüme ilişkisinin incelendiği ilk kısımda (Zincir A); insani gelişmenin ekonomik büyümeye katkı sağlaması sağlıklı ve iyi eğitilmiş insanlardan oluşan bir toplumun daha verimli olacağı gerçeğinden hareket

edilmektedir. Ancak, insani gelişme görüşü, sağlık ve eğitime yapılan yatırımların tek amacı verimliliği arttırmak olmadığını, insanların yetilerine yapılacak olan yatırımın tek başına bir amaç olduğunu ve verimsiz de olsa bu alanlara yatırım yapılması gerektiğini vurgular (UNDP, 1996: 75). İnsani gelişme elbette tek başına bir ekonominin dönüşümünü sağlayamaz. İnsanlar yetenekli ve enerjik olsalar bile makine, bina ve alt yapıya ihtiyaç duyarlar. Yine, politika yapımcıları ve yöneticilerin etkiledikleri yatırım kararlarının alınmasında ve politika yapılmasında insani gelişmenin etkisi sınırlıdır. İnsani gelişmenin en belirgin katkılarından biri işçilerin özellikle de yoksul işçilerin beslenme, sağlık ve eğitim seviyelerinin artırılarak verimlerinin artırılmasıdır.

Şekil 1. İnsani Gelişme ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Bağlantılar

Kaynak: UNDP, İGR 1996: 68.

Ekonomik büyüme ve insani gelişme ilişkisinin incelendiği ikinci kısımda (Zincir B); bu zinciri doğrudan etkileyen iki temel unsur vardır. Bunlar, hane halklarının faaliyetleri ve hane halklarının insani gelişme için yaptığı harcamaların etkisi ile hükümet politikaları ve hükümet harcamalarının etkisidir. Öte yandan, karşılığı ödenmediği için milli gelir hesaplarına konu olmayan hane halkla-

rının faaliyetleri, insani gelişmeye büyük katkı yapar. Bu anlamda evleri yöneten, çocuk yetiştiren, hasta ve yaşlılara bakan kadınlar, aslında insani gelişmeye en önemli katkıyı sunarlar. Çoğunluğu insani gelişmeye doğrudan katkı yapan bu işlerin değeri yılda yaklaşık 11-16 trilyon dolar olarak hesaplanmaktadır. Hane halkları aynı zamanda gelirlerini gıda maddeleri, ilaç, okul kitapları ve yeteneklerini geliştirecek diğer araçları satın almak için kullandıklarında da insani gelişmeye katkıda bulunurlar (UNDP, 1996: 67).

2. Seçilmiş Literatür Özeti

Literatürde gerek insani gelişme ile ekonomik büyüme gerekse İGE'nin alt endekslerinden olan sağlık, eğitim ve gelir ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi ele alan çalışmalar mevcuttur. Fakat doğrudan insani gelişme ve ekonomik büyüme ilişkisini Afrika ülkeleri özelinde inceleyen bir çalışma henüz literatürde yer almamaktadır.

İnsani gelişme ve ekonomik büyüme ilişkisini doğrudan ele alan çalışmalar başta olmak üzere, İGE'nin alt endeksleri olan eğitim, sağlık ve gelir değişkenleriyle ekonomik büyüme ilişkisini inceleyen bu çalışmalara Tablo 3'te kronolojik olarak sıralanmıştır.

Literatür özetinde sırasıyla; çalışmanın yazarı, çalışmanın yayınlandığı yıl, çalışmada ele alınan dönem, çalışmanın incelenmesinde kullanılan veriler, çalışmanın sonucunda elde edilen bulgular ve yorumlara yer verilmiştir.

Tablo 3. Seçilmiş Literatür Özeti

Yazar (Yayın Yılı)	Dönem	Data	Sonuç
Ranis vd. (2000)	1960-1992	Yaşam Beklentisi, GSYH, Sosyal Harcamalar, Gelir Dağılımı, Kadın İlköğretim Okullaşma Oranı, İGE, İGE Değişimi ve Gayri Safi Yatırım Oranı	Ekonomik büyüme ile insani gelişme arasında çift yönlü, güçlü ve pozitif bir ilişki tespit edilmiştir.
Ranis ve Stewart (2002)	1960-2000	GSYH, Eğitim Harcamaları, Kadın İlköğretim Okullaşma Oranı, Okuryazar Oranı, Yaşam Beklentisi, K.B.D. Yatırım Miktarı ve Doğum Oranı	İnsani gelişmenin ekonomik büyümeye öncülük ettiğine, sitemli olmamasına karşın ekonomik büyümenin de insani gelişmeye katkısı olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Tablo 3. (Devam) Seçilmiş Literatür Özeti

Kar ve Taban (2003)	1971-2000	GSMH, Özel Yatırımlar, İşgücü ve Kamu Harcamaları	Ekonomik büyümeye sağlık harcamalarının negatif, eğitim harcamalarının ise pozitif katkı yaptığı tespit edilmiştir.
Kar ve Ağır (2003)	1926-1994	GSMH, Eğitim ve Sağlık Harcamalarının GSMH Oranı	Ekonomik büyümeye eğitim harcamalarının pozitif, sağlık harcamalarının nötr etkilediği belirtilmiştir.
Boozer vd. (2003)	1960-2001	GSYH, Yaşam Beklentisi, İlköğretim ve Ortaöğretim Okullaşma Oranı, Eğitim Harcamaları, Sağlık Harcamaları, Yoksulluk Oranı, Gelir Dağılımı, K.B.D. Yatırım Oranı, Okur-Yazar Oranı ve Doğum Oranı	Ekonomik büyüme ile insani gelişme arasında pozitif ve çift yönlü bir ilişkinin olduğu belirtilmiştir
Dikmen (2004)	1975-1997	SGP'e Göre GSYH, İGE, Yaşam Beklentisi, Yetişkin Okuryazar Oranı, Ortaöğretim Okullaşma Oranı, Yatırımların GSYH Oranı, Ar-Ge Harcamalarının GSMH Oranı, Ar-Ge'de Çalışan Personel Sayısı, K.B.D. GSMH, Kamu Harcamalarının GSMH Oranı, Sosyal Harcamaların GSMH Oranı ve Gelir Dağılımı	İnsani gelişme ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü pozitif bir ilişki tespit edilmiştir.
Ranis ve Stewart (2005)	1960-2001	Bebek Ölüm Oranı, GSYH, Sağlık Harcamaları, Eğitim Harcamaları, Yoksulluk Oranı, İlköğretim ve Kadın İlköğretim Okullaşma Oranı, Gelir Dağılımı, Okuryazar Oranı ve İhracat Oranı	İnsani gelişme ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin iki yönlü ve pozitif bir ilişki olduğu belirtilmiştir
Taban ve Kar (2006)	1969-2001	GSMH, Beşeri Sermaye Endeksi, Bileşik Okullaşma Oranı, Eğitim Endeksi ve Yaşam Süresi Beklentisi Endeksi	Eğitim ve sağlık yoluyla beşeri sermaye artışının ekonomik büyümeyi artırdığı artan ekonomik büyümenin de yine beşeri sermaye artışına katkıda bulunduğu tespit edilmiştir.
LI ve Huang (2008)	1978-2005	GSYH, İlkokullardaki Öğrenci- Öğretmen Oranı, Ortaöğretim ve Üzeri Kişi Sayısı, Hastane Yatak Sayısı, 10000 K.B.D. Doktor Sayısı, İşgücü, Sağlık ve Eğitim Yatırımları	Eğitim ve sağlık yatırımlarının ekonomik büyüme üzerinde pozitif etki yarattığı sonucuna ulaşılmıştır.
Costantini ve Monni (2008)	1970-2003	GSYH, Doğrudan Yabancı Yatırımlar, Enflasyon, Özel Sektör Yatırımları, D.Y. Beklentisi, Ortaöğretim Okullaşma Oranı, Yaygın Kaynakların GSYH Oranı, Kıt Kaynakların GSYH Oranı, İGE, Sanayinin Katma Değer Oranı, K.B.D. Tasarruf Oranı, K.B.D. CO2 Emisyon Oranı	Sürdürülebilir ekonomik büyüme için insani gelişme ve çevre faktörlerinin göz ardı edilmemesi gerektiğini belirtmişlerdir.

Tablo 3. (Devam) Seçilmiş Literatür Özeti

Gürlük (2009)	1970-2006	Biyokimyasal Oksijen Talebi, GSYH ve İnsani Gelişme Endeksi	İnsani gelişmenin sürdürülebilir ekonomik büyümede önemli rol oynadığı saptanmıştır.
Bozkurt (2010)	1980-2005	Yaşam Beklentisi, Sağlık Harcamalarının GSMH Oranı, İlköğretim, Ortaöğretim ve Yükseköğretim Okullaşma Oranı	Sağlık ve eğitimdeki iyileşmelerin ekonomik büyümeyi pozitif etkilediği, sağlığın eğitime göre büyüme üzerindeki etkisinin daha fazla olduğu tespit edilmiştir.
Shome ve Tondon (2010)	2000-2009	İGE ve GSYH	İGE ve ekonomik büyüme arasında düşük bir ilişki olduğu belirtilmiştir.
Suri vd. (2010)	1960-2001	GSYH, Doğum Oranı, Yaşam Beklentisi, Ortaöğretim Mezun Sayısı, Yerel Yatırımlar, İhracat, Gelir Dağılımı, Yoksulluk Endeksi, Eğitim ve Sağlık Harcamaları	İnsani gelişme ve ekonomik büyüme arasında çift yönlü ilişki tespit edilmiştir.
Keskin (2011)	2004	GSYH, İhracat, Ar-Ge Çalışan Sayısı, Kamu Sağlık ve Eğitim Harcamaları, Yetişkin Okuryazar Oranı, Ortalama Yaşam Süresi, İGE ve Gelir Dağılımı	Eğitim düzeyi, okuma yazma oranı ve kamu sağlık harcamalarının ekonomik büyüme üzerinde önemli etkisi olduğu belirtilmiştir.
Ng'habi (2012)	2011	GSMH, İGE, Yaşam Beklentisi, Ortalama Okullaşma Yılı, Beklenen Okullaşma Yılı, Cinsiyet Eşitsizlik Endeksi ve Düzeltilmiş İGE	Ekonomik büyüme ile insani gelişme arasında güçlü bir ilişki olduğuna dair bulgulara erişilmiştir
Sharifi-Renani vd. (2012)	1980-2010	GSYH, İşgücü, Fiziki Sermaye ve İGE	İnsani gelişmenin ekonomik büyümeye pozitif katkı sağladığı tespit edilmiştir.
Koç (2013)	2012	Doğuştan Yaşam Beklentisi, Beklenen ve Ortalama Okullaşma Yılı	Hem sağlık hem de eğitim değişkenlerinin ekonomik büyümeyi pozitif yönlü etkilediği belirtilmiştir.
Kesikoğlu ve Öztürk (2013)	1999-2008	GSYH, Eğitim ve Sağlık Harcaması	Eğitim ve sağlık harcamaları ile ekonomik büyüme arasında iki yönlü ilişki tespit edilmiştir.
Djirimu ve Tombolotutu (2014)	2004-2011	GSYH, Yaşam Beklentisi, K.B.D. Tüketim, Ortalama Eğitim Öğretim Uzunluğu ve Okuryazar Oranı	Yaşam beklentisi ile ekonomik büyüme arasında negatif, eğitim ile ekonomik büyüme arasında pozitif yönlü ilişki bulunmuştur.

3. Afrika Ülkeleri Üzerine Bir Uygulama

İnsani gelişme ve ekonomik büyüme ilişkisi incelenen çalışmada Tablo 4’de gösterilen veriler kullanılmıştır. İlgili değişkenlerden; HDI (İnsani Gelişme Endeksi) verileri UNDP’nin hazırlamış olduğu İGR’den elde edilmiştir. Diğer değişkenler (GSYİH, eğitim harcamaları ve kişi başına düşen sağlık harcamaları) için Dünya Bankası’nın veri havuzu (WDI) kullanılmıştır. Dünya Bankası’nın veri havuzuna göre Afrika kıtasında yer alan 52 ülkeden verilerinin elverişlilik durumu göz önünde bulundurularak 33 ülkenin (Cezayir, Benin, Botswana, Burundi, Kamerun, Orta Afrika Cumhuriyeti, Fildişi Sahili, Mısır, Gabon, Gambia, Gana, Gine, Kenya, Lesotho, Malavi, Mali, Moritanya, Mauritius, Fas, Mozambik, Namibya, Nijer, Ruanda, Senegal, Sierra Leone, Güney Afrika, Sudan, Svaziland, Tanzania, Togo, Tunus, Uganda, Zambiya) 1995-2014 dönemlerini kapsayan verileri kullanılmıştır. Kalan ülkelere ait verilerin geçmiş yıllara ait bilgi eksikliği ya da ülkelerin içinde bulunduğu durum nedeniyle sağlıklı olmadığı gözlenmiştir.

Tablo 4. Değişkenlerin Tanımlanması

Değişkenler	Tanımı
LNHDI _{it}	i. ülkenin t dönemindeki doğal logaritması alınmış İnsani Gelişme Endeksi
LNGDP _{it}	i. ülkenin t dönemindeki doğal logaritması alınmış GSYİH
LNEEXP _{it}	i. ülkenin t dönemindeki doğal logaritması alınmış Eğitim Harcamaları
LNHEXP _{it}	i. ülkenin t dönemindeki doğal logaritması alınmış K.B.D. Sağlık Harcamaları

33 Afrika ülkesinin 1995-2014 yıllarına ait verilerinden yararlanarak, insani gelişme ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi açıklamakta kullanacağımız doğrusal panel veri modeli (1) numaralı denklemde gösterildiği gibidir.

$$\ln HDI_{it} = \alpha_0 + \alpha_1 \ln GDP_{it} + \alpha_2 \ln EXP_{it} + \alpha_3 \ln HEXP_{it} + \varepsilon_{it} \quad i = 1, \dots, N ; t = 1, \dots, T \quad (1)$$

Ampirik analizimizin temel sorusu: “İnsani gelişme ile ekonomik büyüme arasında, ele alınan ülkeler ve dönem için istatistiki olarak anlamlı bir ilişki var mıdır?” şeklindedir. Bu soruya cevap bulabilmek için analiz yöntemi olarak, panel ARDL testi ve Dumitrescu-Hurlin panel nedensellik testi kullanılacaktır. Panel ARDL testi ile değişkenler arasındaki kısa ve uzun dönem ilişki, Dumitrescu-Hurlin testi ile de değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisi test edilecektir.

Panel veri setinin zaman boyutunun uzun olması halinde zaman serisi analizlerinde olduğu gibi durağanlık sorunu ortaya çıkabilmektedir. Durağan olmayan seriler kullanılarak yapılan analizler sonucunda sahte regresyon yani güvenilir olmayan tahmin sonuçları elde edilebilmektedir (Granger ve Newbold, 1974). Bu

nedenle, modeldeki değişkenlerin durağan olup olmadıklarının tespit edilebilmesi gerekmektedir. Fakat serilerin durağanlığında hangi kuşak testlerin (birinci nesil veya ikinci nesil) kullanılacağına karar vermek için öncelikle serilerin yatay kesit bağımlılığı içerip içermediğini saptamak gerekir. Bu teste ait boş hipotez yatay kesit bağımlılığı yoktur şeklinde iken alternatif hipotez yatay kesit bağımlılığı vardır şeklindedir. Bu çalışmada serilerde yatay kesit bağımlılığı bulunup bulunmadığını sınamak için kullanılan testlere ait sonuçlar Tablo 5’de verilmiştir.

Tablo 5: Serilerde Yatay Kesit Bağımlılığı Test Sonuçları

		LNHDI	LNEEXP	LNHEXP	LNGDP
CD_{LM1}	Sabitli	787,982 (0,000)*	795,494 (0,000)*	571,022 (0,095)	882,294 (0,000)*
	Sabitli ve Trendli	843,682 (0,000)*	879,797 (0,000)*	670,192 (0,000)*	977,531 (0,000)*
CD_{LM2}	Sabitli	8,000 (0,000)*	8,232 (0,000)*	1,324 (0,093)	10,903 (0,000)*
	Sabitli ve Trendli	9,714 (0,000)*	10,826 (0,000)*	4,376 (0,000)*	13,833 (0,000)*
CD_{LM}	Sabitli	-0,695 (0,244)	-1,537 (0,062)	-2,784 (0,003)*	-1,295 (0,098)
	Sabitli ve Trendli	-1,478 (0,070)	-1,127 (0,130)	-2,615 (0,004)*	-0,778 (0,218)
CD_{LM-Adj}	Sabitli	10,031 (0,000)*	15,610 (0,000)*	-0,541 (0,076)	11,526 (0,000)*
	Sabitli ve Trendli	9,172 (0,000)*	13,171 (0,000)*	-1,388 (0,917)	11,274 (0,000)*

Not: *, %1 önem seviyesinde anlamlılığı ifade etmektedir.

Yapılan yatay kesit bağımlılığı testlerine göre serilerde, sabitli ile sabitli ve trendli modellerin (LNHEXP hariç) hepsinde %1 önem seviyesinde yatay kesit bağımlılığının bulunduğu belirlenmiştir. Dolayısıyla serilerde birim kök sınaması için ikinci kuşak birim kök testlerinden Smith Boot Test testi kullanılmıştır. Bu teste ait boş hipotez birim kök vardır (seri durağan değildir) şeklinde iken alternatif hipotez birim kök yoktur (seri durağandır) şeklindedir. Bu teste ait sonuçlara Tablo 6’da yer verilmiştir.

Tablo 6. Smith Boot Birim Kök Test Sonuçları

		Sabit	Sabit ve Trendli
LNHDI	Düzye	-1,277 (0,655)	-1,953 (0,697)
	Birinci Fark	-3,013 (0,000)*	-3,438 (0,000)*
LNEEXP	Düzye	-2,293 (1,000)	-2,253 (0,361)
	Birinci Fark	-4,052 (0,000)*	-4,089 (0,000)*
LNHEXP	Düzye	-4,774 (0,000)*	-4,830 (0,000)*
	Birinci Fark	-6,760 (0,000)*	-6,574 (0,000)*
LNGDP	Düzye	-4,774 (0,000)*	-4,830 (0,000)*
	Birinci Fark	-6,760 (0,000)*	-6,574 (0,000)*

Not: *, %1 önem seviyesinde anlamlılığı ifade etmektedir.

Modeli oluşturan değişkenlerin durağanlıkları tespit edildikten sonra, insani gelişme ve ekonomik büyüme arasındaki kısa ve uzun dönemli ilişkinin analiz edilebilmesi için Pesaran, Shin ve Smith (1999) tarafından geliştirilen Panel ARDL yöntemi kullanılmıştır. İnsani gelişme ve ekonomik büyüme arasındaki kısa dönemli ilişkiyi açıklamak için (2) numaralı denklem, uzun dönemli ilişkiyi açıklamak için ise (3) numaralı denklem sisteminden yararlanılmıştır. Yapılan analiz sonuçlarına Tablo 7 ve Tablo 8’de yer verilmiştir.

$$\ln HDI_{it} = \alpha_i + \sum_{j=1}^p \beta_{ij} \ln HDI_{i,t-j} + \sum_{j=0}^q \delta_{ij} \ln GDP_{i,t-j} + \sum_{j=0}^k \theta_{ij} \ln EEXP_{i,t-j} + \sum_{j=0}^l \gamma_{ij} \ln HEXP_{i,t-j} + \varepsilon_{it} \quad (2)$$

$$\Delta \ln HDI_{it} = \alpha_i + \beta_i^* \ln HDI_{i,t-1} + \delta_i^* \ln GDP_{i,t} + \theta_i^* \ln EEXP_{i,t} + \gamma_i^* \ln HEXP_{i,t} + \sum_{j=1}^{p-1} \beta_{ij}^{**} \Delta \ln HDI_{i,t-j} + \sum_{j=0}^q \delta_{ij}^{**} \Delta \ln GDP_{i,t-j} + \sum_{j=0}^k \theta_{ij}^{**} \Delta \ln EEXP_{i,t-j} + \sum_{j=0}^l \gamma_{ij}^{**} \Delta \ln HEXP_{i,t-j} + \varepsilon_{it} \quad (3)$$

Pesaran Shin ve Smith (1999) tarafından geliştirilen panel ARDL tahmin sonucundan elde edilen ECT (hata düzeltme katsayısı) eş bütünleşmenin test edilmesi için kullanılmaktadır. Egert vd. (2006) hata düzeltme katsayısı negatif işaretli ve istatistiksel olarak anlamlı ise bağımlı değişken ile bağımsız değişkenler arasında eş bütünleşme ilişkisi olduğunu belirtmişlerdir. Buradan hareketle, yapılan analiz

sonucunda ECT katsayısının, kısa dönemde negatif (-0.122720) ve %1 anlamlılık değerinden küçük (0.0002) olduğu için istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Dolayısıyla, modelin bağımlı değişkeni insani gelişme endeksi ile bağımsız değişkenleri sırasıyla; gelir, eğitim ve sağlık arasında eş bütünleşme ilişkisi vardır. Kısa dönem analizinde kullanılan ECT'nin negatif ve istatistiksel olarak anlamlı olması aynı zamanda kısa dönemde yaşanacak bir şokun uzun dönemde dengeye yakınsama süresini de ifade etmektedir. Analiz sonucumuza göre, kısa dönemde yaşanacak bir şok ile dengeden sapmanın bir dönem sonrasında (yani 1 yıl sonrasında) %12'sinin dengeye yakınsayarak düzeleceği tespit edilmiştir. Diğer bir ifadeyle, yaklaşık 8 (1/0,12) dönem sonra ekonominin yeniden dengeye geleceği sonucuna ulaşılmıştır.

Kısa dönem Panel ARDL analiz sonuçlarına göre, Afrika ülkeleri için insani gelişme ile gelir değişkeni arasında pozitif (0.024315) ve %5 anlamlılık düzeyinde anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. Fakat insani gelişme ile eğitim değişkeni arasında negatif (-0.019894) ve %1 anlamlılık düzeyinde anlamlı bir ilişki olduğu gözlenmiştir. Son olarak, insani gelişme ile sağlık değişkeni arasındaki ilişki pozitif (0.002765) fakat istatistiksel olarak anlamlı değildir. Kalkınma göstergesinin gelir değişkeni olduğu görüşünü savunanları destekler şekilde insani gelişme düzeyini artırmak için kısa dönemde GSYH'yi artırmak gerektiği sonucuna ulaşılmıştır.

Tablo 7. Panel ARDL Kısa Dönem Analiz Sonuçları

Değişkenler	Katsayı	Standart Hata	t-istatistiği	Olasılık*
Kısa Dönem Denklem				
ECT	-0.122720	0.032641	-3.759722	0.0002
D(LNGDP)	0.024315	0.011805	2.059751	0.0400
D(LNEEXP)	-0.019894	0.006078	-3.272971	0.0011
D(LNHEXP)	0.002765	0.004821	0.573440	0.5666
C	-0.129820	0.038612	-3.362174	0.0008
@TREND	0.001039	0.000414	2.509929	0.0124

Afrika ülkeleri verilerinden yararlanılarak yapılan uzun dönem Panel ARDL sonuçları ise kısa dönemden oldukça farklılık arz etmektedir. Uzun dönemde insani gelişme ve gelir değişkeni arasında negatif (-0.173220) %1 anlamlılık düzeyinde anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. Maqbul Haq ve arkadaşlarının savunduğu görüşü destekler şekilde insani gelişme ve eğitim değişkeni arasındaki ilişkinin pozitif (0.207771) ve %1 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı olduğu

sonucuna ulaşılmıştır. Yine insani gelişme ve sağlık değişkeni arasında pozitif (0.024754) ve %1 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki vardır. Kalkınma göstergesi olarak yalnızca gelir değişkeninin yeterli olduğunu düşünen grubun aksine, uzun dönem analizleri eğitim değişkeninin çok daha önemli olduğu ve kalkınma için pozitif katkı yaptığı sonucuna ulaşılmıştır.

Tablo 8. Panel ARDL Uzun Dönem Analiz Sonuçları

Değişkenler	Katsayı	Standart Hata	t-istatistiği	Olasılık*
Uzun Dönem Denklem				
LNGDP	-0.173220	0.021771	-7.956434	0.0000
LNEEXP	0.207771	0.015833	13.12269	0.0000
LNHEXP	0.024754	0.008533	2.900974	0.0039

Özetle ifade etmek gerekirse, Panel ARDL sonuçlarına göre hem kısa hem de uzun dönemde dikkate alınan üç değişken de istatistiksel olarak anlamlı bulunmuş, ancak ilişkinin yönü bakımından farklı sonuçlar elde edilmiştir. Buna göre, insani gelişme ile gelir değişkeni arasında kısa dönemde aynı yönlü bir ilişki bulunurken, uzun dönemde ters yönlü bir ilişki bulunmuştur. Bu sonuca göre, analizimize dahil edilen ülkelerde kısa dönemde insani gelişmeyi daha ileri seviyeye taşımak için büyüme eksenli gelir artırıcı politikalar ile sağlık harcamalarına odaklanılması, özellikle de milli geliri artırıcı politikalara öncelik verilmesi gerektiği anlaşılmaktadır. Uzun dönemde ise, insani gelişmeyi daha ileri seviyeye taşımak için eğitim ve sağlık harcamalarına öncelik verilmesinin daha uygun olacağı sonucuna ulaşılmıştır.

İnsani gelişme ile gelir arasındaki kısa dönemde zayıf da olsa aynı yönlü ilişkinin aksine uzun dönemde ters yönlü daha güçlü ilişkinin varlığı, milli gelirdeki ve fert başına düşen gelirdeki değişikliklerin insani gelişmeye net katkısının esas olarak kısa dönemde görülebildiğini, uzun dönemde bu etkinin tersine döndüğünü ortaya koymaktadır. Dolayısıyla, insani gelişmede kısa dönemde büyüme odaklı politikalarla geçici olarak iyileştirmelerin görülebileceği, ancak uzun dönemde olumlu sonuçların ancak bunun yerine sağlığa ve özellikle de eğitime yapılan harcamalarla ve gelişmelerle görülebileceği anlaşılmaktadır. Gelirdeki artışın uzun dönemde insani gelişmeye olumlu etkisini tam olarak analiz edebilmek için muhtemelen kaynakların ve gelirin nasıl paylaşıldığına da bakmak gerekecektir. Kaldı ki, uzun dönemde gelirdeki artış zaten eğitim ve sağlık gibi refah odaklı harcamalara kaçınılmaz olarak yansdığı için, bu değişkenlerde görülen aynı

yönlü olumlu ilişkinin zatendolaylı olarak gelir artışını da yansıttığını söylemek yanlış olmayacaktır.

Diğer yandan, insani gelişme ile eğitim harcamaları arasındaki kısa dönemde ters yönlü ilişkinin aksine uzun dönemde aynı yönlü güçlü ilişkinin varlığı, eğitimin insani gelişmeye katkısının ancak uzun dönemde gecikmeli olarak yansiyebileceği gerçeğini net bir şekilde ortaya koymaktadır. Dolayısıyla, politika yapıcılarının eğitime yapılan yatırımların toplumsal refaha net katkısının daha sonraki dönemlerde görülebileceğinin farkında olmaları gerekmektedir.

Panel veri analizi için kullanılan nedensellik testlerinden birisi de Dumitrescu-Hurlin nedensellik testidir. Bu test ile bağımlı değişken ile bağımsız değişkenlerin karşılıklı olarak birbirinin nedeni olup olmadığı tespit edilmektedir. Standart bir granger nedensellik testinden farklı olarak bu test tüm katsayıların kesitlere göre farklılık göstereceğini varsaymaktadır. Buna ek olarak Dumitrescu ve Hurlin (2012) Monte Carlo simülasyonu yardımıyla yaptıkları analizleri sonucunda yatay kesit bağımlılığı olan nispeten kısa dönemli veriler için bile Dumitrescu-Hurlin nedensellik testinin son derece uygun olduğunu ifade etmişlerdir. Ayrıca hem $T > N$ hem de $T < N$ koşullarında, dengesiz ve heterojen panel veri analizlerinde Dumitrescu-Hurlin nedensellik yaklaşımı uygulanabilmektedir. İnsani gelişme ve ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisini açıklamak için (4) ve (5) numaralı denklem sistemlerinden yararlanılmıştır.

$$y_{i,t} = \alpha_i + \sum_{k=1}^K \gamma_i^{(k)} y_{i,t-k} + \sum_{k=1}^K \beta_i^{(k)} x_{i,t-k} + \varepsilon_{i,t} \quad (4)$$

$$x_{i,t} = \alpha_i + \sum_{k=1}^K \gamma_i^{(k)} x_{i,t-k} + \sum_{k=1}^K \beta_i^{(k)} y_{i,t-k} + \varepsilon_{i,t} \quad (5)$$

H_0 : Tüm birimler için y (x) değişkeni, x (y) değişkeninin nedeni değildir.

H_a : Bazı birimler için y (x) değişkeni, x (y) değişkeninin nedenidir.

Tablo 9. Dumitrescu-Hurlin Panel Nedensellik Analizi Sonuçları

Sıfır (H0) Hipotezi:	W-ist.	Zbar-ist.	Olasılık
LNGDP \Rightarrow LNHDI	3.47481	2.24703	0.0246
LNHDI \Rightarrow LNGDP	7.22519	9.83108	0.0000
LNEEXP \Rightarrow LNHDI	3.63458	2.57012	0.0102
LNHDI \Rightarrow LNEEXP	6.51303	8.39094	0.0000
LNHEXP \Rightarrow LNHDI	3.89250	3.09168	0.0020
LNHDI \Rightarrow LNHEXP	6.72202	8.81355	0.0000

Not: \Rightarrow : Granger Nedeni Değildir. Gecikme Uzunluğu, k=1.

Bu sonuçlardan hareketle, insani gelişmenin sadece gelir değişkeniyle değil, eğitim ve sağlık değişkenleriyle de ilişkisi vardır. Dolayısıyla ülkelerin kalkınmışlık göstergesi olarak gelir değişkeninin yeterli olmadığı ve buna ilave olarak eğitim ve sağlık değişkenlerinin de dikkate alınması gerektiği sonucuna ulaşılmıştır. Son olarak, çift yönlü nedensellik sonuçlarına göre, insani gelişmeden gelir, eğitim ve sağlığa doğru ilişkinin katsayıları daha büyüktür. Buna göre, gelişmiş toplumlarda büyüyen servet aynı yönde sosyal ve iktisadi alanlarda niteliksel gelişmeleri ve refahın artışı sağlamak suretiyle, gelirin yanı sıra eğitim ve sağlık alanlarında da sürdürülebilirliği temin edecektir. Kaldı ki, gelişmiş toplum olmanın belki de en vazgeçilmez özelliği, eğitim ve sağlık gibi sosyal alanlarda yenilenmeyi ve sürekli daha iyiye ulaşmayı kendisine hedef seçmesidir. Başka bir deyişle, insani gelişmenin daha yüksek olduğu toplumlar sosyal ve iktisadi refahın kıymetini daha iyi bilen ve bu uğurda daha fazla çaba sarf eden toplumlardır.

Sonuç

Toplumun bireylerinin temel gereksinimlerinin yanı sıra daha üst düzey gereksinimlerinin karşılanmasını sağlayıcı ortamlar oluşturma insani gelişme yaklaşımının temelini oluşturmaktadır. Ülkelerin kalkınmasını ekonomik büyüme ve ekonomik büyümeyi ifade eden GSYH artışında gören kalkınma anlayışı 1980'ler sonrasında zayıflayarak yerini “İnsanca gelişme” felsefesine bırakmıştır. Bu felsefenin merkezinde insan vardır. Üretim zenginliğinin artması bir ön koşul olarak görülmektedir. Bu düşüncenin temelleri Amartya Sen tarafından konulmuş, Mahbub-ul Haq liderliğinde bir ekip ile UNDP'nin katkılarıyla hayata geçirilmiştir. 1990'dan yılından itibaren dünyada giderek yaygınlaşmış ve kabul görmüştür. Kalkınmışlık düzeyinin ölçülmesinde sadece GSYH'nin kalkınma göstergesi olmasının yanlış olacağından yola çıkan bu görüş, yapılan çalışmalar neticesinde İGE formülünü de teoriye kazandırmıştır. İlk zamanlarda tam olarak istenilen seviyede bir değişim olmasa da zaman içerisinde hesaplamalarda kullanılan formül yenilerek daha anlamlı bir hale getirilmiştir.

Kısa dönem panel ARDL sonucu gelir değişkeninin tek başına ekonomik büyümenin göstergesi olduğu savını doğrulamıştır. Kısa dönem analizinde eğitimin insani gelişmeye etkisi ise negatif çıkmıştır. Bu duruma gerekçe olarak eğitim faaliyetlerine yapılan harcamanın karşılığının kısa dönemde negatif bir etki yarattığı gerçeğidir. Fakat yapılan çalışmanın uzun dönem analizi sonucunda, literatürde yer alan: Ranis vd. 2000 yılında yaptıkları çalışmaya, Ranis ve Stewart'ın 2002 ve 2005 yıllarında yapmış oldukları çalışmalara, Boozer vd.'nin 2003 yılında yaptıkları çalışmasına, Dikmen'in 2004 yılında yapmış olduğu çalışmaya, Constantini ve Monni'nin 2008 yılında yapmış oldukları çalışmaya, Gürlük'ün 2009 yılında yapmış olduğu çalışmaya, Suri vd.'nin 2010 yılında ele aldıkları

çalışmalarına, Sharifi-Renani vd.'nin ve Ng'habi'nin 2012 yılında hazırlamış oldukları çalışmalara benzer şekilde insani gelişme ve ekonomik büyüme arasında pozitif yönlü bir ilişki gözlemlenmiştir. Yapılan Dumitrescu-Hurlin panel nedensellik testi de literatürdeki bu çalışmaların sonuçlarını doğrulamaktadır. Ele alınan tüm değişkenlerin %5 anlamlılık düzeyinde birbirlerinin karşılıklı olarak nedeni olduğu gözlemlenmiştir. Bu sonuçlar, Afrika kıtasına eğitim ve sağlık alanında yapılan yatırımların uzun vadede insani gelişme üzerinde beklendiği gibi olumlu katkı yarattığı gerçeğini gözler önüne sermektedir. Bunun yanı sıra insani gelişme ve gelir değişkeni arasındaki ilişkinin kısa dönem sonuçlarının aksine negatif olduğu tespit edilmiştir. Bu durum Afrika ülkeleri için uzun vadede yalnızca gelir değişkenini ekonomik büyüme göstergesi olarak kullanmanın sakıncasını ortaya koymaktadır.

Çalışma neticesinde iktisat literatürüne ve gelecekte Afrika ülkelerini ele alacak çalışmalara katkı sağlayacak oldukça çarpıcı bulgular elde edilmiştir. Afrika ülkelerinin ekonomik büyümeyi gerçekleştirmek için sadece geliri göz önünde bulundurmak yerine gelire ek olarak eğitim ve sağlık yatırımlarına da önem vermelerinin daha faydalı olacağı tespit edilmiştir.

Günümüzde hem Afrika kıtasını hem de insani gelişme ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi ele alan çalışmalar son derece dikkat çeken çalışmalar arasında yer almaktadır. Gerek ekonomik büyümenin gerçekleştirilmesi gerek kalkınmanın sağlanması için kişi başına düşen GSYH'i artırmanın yanında eğitim, sağlık, beslenme, gelir dağılımı gibi insanın da gelişmeye dahil olduğu, insani merkeze alan bir ekonomik büyüme stratejisi belirlenmelidir. Böylece ülkeler (hükümetler) ekonomik büyüme, gelişme ve toplumsal refah hedeflerini aynı anda gerçekleştirmiş olacaktır.

KAYNAKLAR

- ANAND, S.; Sen, A. (1994), *Human Development Index: Methodology and Measurement*, New York: Human Development Report Office Occasional Paper 12.
- ANAND, S.; Sen, A. (1997), *Concepts of Human Development and Poverty: A Multidimensional Perspective*, New York: Human Development Working Papers.
- BOOZER M.; Ranis, G.; Stewart, F.; Tavneet, S. (2003), "Paths to Success: The Relationship Between Human Development and Economic Growth", Economic Growth Center, ss. 1-48.
- BOZKURT, Hilal (2010), "Eğitim, Sağlık ve İktisadi Büyüme Arasındaki İlişkiler: Türkiye İçin Bir Analiz", Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi, Cilt 5, Sayı 1, ss. 7-27.
- COSTANTİNİ, V.; Monni, S. (2008), "Environment, Human Development and Economic Growth", Ecological Economics, Vol. 64, No. 4, ss. 867-880.
- DICKEY, D.; W. Fuller (1981), "Likelihood Ratio Statistics for Autoregressive Time Series with a Unit Root," Econometrica, No. 49, ss. 1057-1072.

- DİKMEN, Meltem K. (2004), “Büyüme ve İnsani Gelişme Arasındaki Bağlantılar: Uluslararası Ampirik Bir Çalışma”, İktisat, İşletme ve Finans/İnceleme Araştırma Dergisi, Sayı 222, ss. 39-54.
- DJİRİMU, A. M.; Tombolotutu, A. D. (2014), “The Effect of Human Development Index Indicators on Economic Growth in Central Sulawesi Province”, Central Sulawesi of Agency for Regional Development Planning, ss. 1-8.
- DUMİTRESCU, E.; Hurlin, C. (2012), “Testing for Granger Non-causality in Heterogeneous Panels”, Economic Modelling, Vol. 29, No. 4, ss. 1450-1460.
- E’GERT, B.; Halpern, L.; MacDonald, R. (2006), “Equilibrium Exchange Rates In Transition Economies: Taking Stock Of The Issues”, Journal Of Economic Surveys, Vol. 20, No. 2, ss. 257-324.
- FUKUDA-PAR, S. (2003), “The Human Development Paradigm: Operationalizing Sen’s İdeas On Capabilities”, Feminist Economics, Vol. 9, No. 2, ss. 301-317.
- GRANGER, C. W. J.; Newbold, P. (1974), “Spurious Regressions In Econometrics”, Journal of Econometrics, Vol. 2, ss. 111-120.
- GÜRLÜK, Serkan (2009), “Economic Growth, İndustrial Pollution and Human Development in The Mediterranean Region”, Ecological Economics, Vol. 68, ss. 2327-2335.
- GYLFASON, Thorvaldur (2001), “Natural Resources, Education and Economic Development”, European Economic Review, Vol. 45, ss. 847-859.
- HAQ, Mahbub ul (1995), *Reflections on Human Development*, Oxford: University Press.
- İM, K. S.; Pesaran, M. H.; Shin, Y. (2003), “Testing for Unit Roots in Heterogeneous Panels”, Journal of Econometrics, Vol. 115, ss. 53-74.
- KAR, M.; Ağır, H. (2003), “Türkiye’de Beşeri Sermaye ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Nedensellik Testi (Neo-Klasik Büyüme Teorisi)”, II. Ulusal Bilgi, Ekonomi ve Yönetim Kongresi Bildiriler Kitabı, ss. 181-192.
- KAR, M.; Taban, S. (2003), “Kamu Harcama Çeşitlerinin Ekonomik Büyüme Üzerine Etkileri”, Ankara SBF Dergisi, Cilt:58, Sayı 3, ss. 145-169.
- KARABULUT, T.; Kaya, N.; Gürsoy, Z. (2009), “Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü’ne Üye Ülkelerin 2006 Yılı İnsani Gelişmişlik Düzeylerinin Analizi”, Niğde Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi, Cilt 2, Sayı 2, ss. 1-18.
- KESİKOĞLU, F.; Öztürk, Z. (2013), “Relationship Between Human Capital and Economic Growth: Panel Causality Analysis for Selected OECD Countries”, Journal of Economic and Social Studies, Vol. 3, No. 1, ss. 153-162.
- KESKİN, Abdullah (2011), “Ekonomik Kalkınmada Beşeri Sermayenin Rolü ve Türkiye”, Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt 25, Sayı 3, ss. 125-153.
- KOÇ, Aylin (2013), “Beşeri Sermaye ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Yatay Kesit Analizi ile AB Ülkeleri Üzerine Bir Değerlendirme”, Maliye Dergisi, Sayı 165, ss. 241-258.
- LEVİN, A.; Lin, C.; Chu, C. (2002), “Unit Root Tests in Panel Data: Asymptotic and Finite-Sample Properties”, Journal of Econometrics, No. 108, ss. 1-24.
- LI, H.; Huang, L. (2008), “Health, Education and Economic Growth in China: Empirical Findings and Implications”, China Economic Review, Vol. 20, ss. 374-387.
- NG’HABİ, Ntogwa B. (2012), “Economic Growth and Human Development; A link Mechanism An Empirical Approach”, Munich Personal RePEc Archive, ss. 1-48.
- PESARAN, M. H.; Shin, Y.; Smith, R. P. (1999), “Pooled Mean Group Estimation of Dynamic

- Heterogeneous Panels”, *Journal of the American Statistical Association*, Vol. 94, No. 446, ss. 621-634.
- PHİLLİPS, P. C. B.; Perron, P. (1988), “Testing for a Unit Root in Time Series Regression”, *Biometrika*, No. 75, ss. 335-346.
- RANİS, G.; Stewart, F. (2002), “Economic Growth and Human Development in Latin America”, *Cepal Review*, Vol. 78, ss. 7-23.
- RANİS, G.; Stewart, F. (2005), “The Priority of Human Development”, *The Development Imperative*, ss. 37-51.
- RANİS, G.; Stewart, F.; Ramirez, A. (2000), “Economic Growth and Human Development”, *World Development*, Vol. 28, No. 2, ss. 197-219.
- SHARİFİ-RENANİ, H.; Mirfatah, M.; Honarvar, N. (2012), “Effects of Human Development Indexes on Economic Growth in MENA Countries: An Emphasis on Education and Literacy Indexes”, http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2103360, 2012.
- SHOME, S.; Tondon, S. (2010), “Balancing Human Development with Economic Growth: A Study of ASEAN 5”, *Annals of the University of Petroşani, Economics*, Vol. 10, No. 1, ss. 335-348.
- SURİ, T.; Boozer, A. M.; Ranis, G.; Stewart, F. (2010), “Paths to Success: The Relationship Between Human Development and Economic Growth”, *World Development*, Vol. 39, No. 4, ss. 506-522.
- TABAN, S. ve Kar, M. (2006), “Beşeri Sermaye ve Ekonomik Büyüme: Nedensellik Analizi, (1969-2001)”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, ss. 59-182.
- TODARO, Michael P.; Smith, Stephen C. (2012), *Economic Development*, Boston: Addison-Wesly.
- UNDP (1990), *Human Development Report*, New York: Oxford University Press.
- UNDP (1996), *Human Development Report*, New York: Oxford University Press.
- UNDP (2005), *Human Development Report*, New York: Oxford University Press.
- UNDP (2010), *Human Development Report*, New York: Oxford University Press.
- UNDP (2014), *Human Development Report*, New York: Oxford University Press.
- UYGUR, S.; Yıldırım, F. (2011), “Cinsiyete Bağlı İnsani Gelişme Endeks Yaklaşımları: Türkiye Örneği”, *Tisk Akademi*, ss. 30-59.